

สัญลักษณ์มงคลบนรอยพระพุทธรบาท

The auspicious symbols of the Footprint of the Buddha

พระมหาอินทร์วงศ์ อิศรภานี

Phramaha Inthawong Issaraphanee

มูลนิธิวัดพระธาตุศรีมงคล จังหวัดลำปาง

The Foundation of phrathat srimongkol

พระธงชัย สิริมงคลโล

Phra Thongchai Sirimongkalo

วัดนาคาสถิต สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่ง

Wat Nakasathit, Chiangmai Provincial Office Of Buddhism

Corresponding Author, Email: inthawong_iss@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ มุ่งศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรบาท ในส่วนของความเป็นมา ความเชื่อ และพุทธศิลปกรรมในการสร้างรอยพระพุทธรบาท ตลอดจนสัญลักษณ์มงคลที่ปรากฏในรอยพระพุทธรบาท ชาวพุทธเคารพนับถือรอยพระพุทธรบาทเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า มีประวัติการบูชารอยพระพุทธรบาทมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล รอยพระพุทธรบาทมีทั้งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยพระองค์เองและชาวพุทธได้จำลองขึ้นมาในภายหลัง คติความเชื่อเกี่ยวกับรอยพระพุทธรบาทส่งต่อไปถึงประเทศศรีลังกาและประเทศไทย ตลอดจนถึงประเทศต่างๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา ได้มีการจำลองรอยพระพุทธรบาทขึ้นในลักษณะที่แตกต่างกันไป ประเด็นที่น่าสนใจคือ การสร้างรอยพระพุทธรบาทที่มีสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ที่แสดงให้เห็นถึงคติธรรม คติจักรวาล และความเป็นพระพุทธเจ้า ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทจึงไม่ใช่แค่สัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้าเพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนาและสัญลักษณ์ของการประกาศธรรมไปด้วย

คำสำคัญ : พระพุทธรบาท, สัญลักษณ์มงคล, พระพุทธศาสนา

Abstract

This academic article aims to study the Buddha's footprints, in terms of their origins, beliefs, and Buddhist art in creating them, as well as the auspicious symbols that appear around them. Buddhists revere the Buddha's footprints as symbols of the Buddha. There has been a history of worship of the Buddha's footprints since the time of the Buddha. There are both footprints that the Buddha himself preached and those that Buddhists copied later. Beliefs about the Buddha's footprints have been passed down to Sri Lanka and Thailand, as well as other countries that practice Buddhism, which have copied the Buddha's footprints in different ways. An interesting point is the creation of the Buddha's footprints with 108 auspicious symbols that show the principles of Dharma, the universe, and the Buddhahood. Therefore, the Buddha's footprints are not just a symbol of the Buddha, but also a symbol of Buddhism and a symbol of the proclamation of the Dharma.

Keywords: Buddha's footprints, auspicious symbols, Buddhism

บทนำ

ความเชื่อเป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ และถือว่าเป็นวัฒนธรรมของมนุษย์อย่างหนึ่ง การดำรงชีวิตของมนุษย์ในสมัยโบราณที่มีความเจริญทางด้านวิชาการน้อย ความเชื่อจึงเกิดจากการเกิดขึ้น และการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติที่มนุษย์เชื่อว่าเป็นการบันดาลให้เกิดขึ้นจากอำนาจของเทวดา พระเจ้า หรือภูตผีปีศาจ (พระภานุ อธิวิศว์, 2553 : 1) มนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์จึงให้ความสำคัญนับถือและบูชาต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่และเป็นประโยชน์ต่อการดำรงอยู่ของชีวิต เช่น ดิน ฟ้าอากาศ แสงสว่าง น้ำ ลม ไฟ หรือสัตว์บางชนิดที่สามารถให้อาหารต่อมนุษย์ได้ การบูชาจะกระทำในรูปแบบของการใช้สัญลักษณ์เพื่อแทนค่าในสิ่งที่จะบูชา กระทั่งเมื่อมนุษย์ได้มีวิวัฒนาการและพัฒนาการขึ้นตามลำดับ สัญลักษณ์ที่สื่อถึงการบูชาธรรมชาติก็ได้พัฒนาการจนกลายเป็นรูปเคารพขึ้น (อำพล

คมขำ, 2548 : 1) รูปเคารพในยุคแรกก็ยังคงเป็นการเคารพเพื่อระลึกถึงพระพุทธรองค์และพุทธประวัติก็ยังคงใช้สัญลักษณ์แทน (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2545 : 72) เช่น การสลักพระพุทธรมารดา ยืนโน้มกิ่งสาละแทนเหตุการณ์ตอนประสูติ การเคารพต้นพระศรีมหาโพธิ์และพระแท่นวัชรอาสน์แทนเหตุการณ์ตอนตรัสรู้ เป็นต้น ต่อมาได้มีการสร้างรูปแทนพระพุทธรองค์ขึ้นมาอย่างชัดเจนซึ่งเป็นที่นิยมอย่างกว้างขวางในอินเดียสมัยโบราณมีหลากหลาย เช่น ดอกบัว ธรรมจักร สวัสดิคกะ ตรีรัตนะ เป็นต้น

สัญลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อการระลึกถึงพระพุทธรเจ้าอีกประการหนึ่งคือ รอยพระพุทธรบาท หรือรอยเท้าของพระพุทธรเจ้า ที่นอกจากจะเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรเจ้าแล้ว ยังมีนัยถึงการเสด็จไปประกาศพระศาสนาของพระองค์ด้วย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า การนับถือรอยพระพุทธรบาทเป็นเจดีย์สถาน ดูเหมือนมูลเหตุจะเกิดขึ้นจาก 2 คติต่างกัน เป็นคติของ ชาวมัชฌิมประเทศอย่าง 1 เป็นคติของชาวลังกาทวีปอย่าง 1 คติของชาวมัชฌิมประเทศนั้น เดิมถือกันมาตั้งแต่พุทธกาลว่า ไม่ควรสร้างรูปเทวดาหรือมนุษย์ขึ้นไว้เช่นสรวงสักการบูชา และคตินั้นได้ถือกันมาจนถึงพุทธกาลล่วงร้อยปีจึงได้เลิก เพราะฉะนั้น พระเจดีย์ที่พวกพุทธศาสนิกชนสร้างเมื่อก่อน พ.ศ.500 จึงทำแต่พระสถูปหรือวัตถุต่างๆ เป็นเครื่องหมายสำหรับบูชาแทนพระองค์พระพุทธรเจ้า รอยพระพุทธรบาทเป็นวัตถุอย่าง 1 ซึ่งชอบทำกันในสมัยนั้น ทำเป็นรอยพระพุทธรบาททั้งข้างซ้ายและข้างขวาบ้าง ทำเป็นรอยพระพุทธรบาทแต่เบื้องขวาบ้าง (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2511 : 22-23) จะเห็นได้ว่ารอยพระพุทธรบาทมีประวัติความเป็นมา ร่องรอยของการเคารพบูชา และความสำคัญอย่างน่าสนใจ

พระพุทธรบาทที่ปรากฏในคัมภีร์

ในโกธรรนทปุณยเถราปทาน พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ได้กล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทว่า พระโกธรรนทปุณยเถระ ได้เล่าถึงประวัติในอดีตชาติของตน ว่าเมื่อชาติปางก่อน ท่านพร้อมด้วยบิดาและปู่เป็นคนทำงานในป่า เลี้ยงชีพด้วยการฆ่าสัตว์ กุศลกรรมใดใดของท่านไม่มีเลย ใกล้ที่อยู่ของท่านนั้น พระศาสดาพระนามว่าติสสะ ได้ทรงแสดงรอยพระบาทไว้ 3 รอยเพื่ออนุเคราะห์ท่าน เมื่อท่านเห็นรอยพระบาทของพระศาสดาพระนามว่าติสสะที่พระองค์ทรงประทับไว้ ได้เกิดความปิติจิตราเริงบันเทิงใจ ได้ทำจิตให้เสื่อมใสในรอย

พระบาทนั้น ท่านเห็นต้นอังกาบซึ่งงอกเลื้อยไปตามพื้นดินมีดอกบานสะพรั่ง จึงเด็ดมาพร้อมทั้งยอดได้บูชารอยพระบาทอันประเสริฐที่สุด ด้วยกรรมที่ท่านได้ทำไว้ดีแล้วนั้นและด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่น เมื่อท่านตายแล้วจึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เกิดในกำเนิดใด ๆ ก็จะเกิดเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม ท่านเป็นผู้ที่มีวิพพณดั่งดอกอังกาบมีรัศมีชานออกจากกาย และในกัปที่ 92 นับจากกัปนี้ไป ท่านได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้นจึงไม่รู้จักทุกคติเลยนี้เป็นผลแห่งการบูชารอยพระบาท (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 33 ข้อ 68-74 : 41-42)

ในขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ชาติภูษณียกถา ว่าด้วยการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ ได้กล่าวถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าที่เมืองกุสินารา และการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ นอกจากนั้นยังได้อธิบายถึงสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุและบริวารเครื่องใช้ต่างๆ ของพระพุทธเจ้าไว้ 32 แห่ง ในลำดับที่ 26 ระบุว่า “รอยพระบาทอันประเสริฐอยู่ที่หิน เหมือนที่ติดอยู่ที่นครกัจฉตบุรี” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 33 ข้อ 1-18: 725-726)

ในอรรถกถา ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ได้กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ความว่า พระราชาสองพี่น้องพระนาม สัมพละ และ สุมิตตะ ทรงครองราชย์ ณ อมรนคร ซึ่งงามน่าดูตั้งนครแห่งเทพ ลำดับนั้น พระสิทธัตถะเสด็จทรงเห็นอุปนิสัยสมบัติของพระราชาสองพระองค์นั้น จึงเสด็จไปทางนาคาสถาตรงท่ามกลางอมรนคร ทรงแสดงเจดีย์ คือ รอยพระบาทเหมือนเหยียบพื้นแผ่นดิน ด้วยพระยุคลบาท ซึ่งมีฝ่าพระบาทประดับด้วยจักร แล้วเสด็จไปยังอมรราชอุทยาน ประทับนั่งเหนือพื้นศิลาที่เย็นด้วยพระกรุณาของพระองค์ อันน่ารื่นรมย์อย่างยิ่ง แต่ที่นั้น พี่น้องสองพระราชาเห็นพระเจดีย์ คือรอยพระบาท ก็เสด็จไปตามรอยพระบาท เข้าฝ่าพระสิทธัตถะเสด็จผู้บรรลุประโยชน์อย่างยิ่ง ถวายบังคมแล้วประทับนั่งล้อมพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมอันเหมาะแก่พระอัยยาศัยโปรดพระราชาสองพี่น้องนั้น สองพระองค์ทรงสดับธรรมกถาของพระศาสดาพระองค์นั้นแล้ว เกิดพระศรัทธา ทรงผนวชแล้วบรรลุพระอรหัตต์ทั้งหมด

จากความในอรรถกถานี้ ทำให้เห็นว่า รอยพระพุทธรูปนั้นเกิดโดยความที่พระพุทธเจ้าประสงค์จะให้ปรากฏ แต่ไม่ได้เพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระองค์ เป็นเพียงแต่ให้เป็นเครื่องสำคัญหมายรู้ถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้น

สำหรับรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคดมน์ ปรากฏขึ้นครั้งแรกในโลกมีหลักฐานปรากฏในธรรมบท เป็นเรื่องราวของบิดามารดาของนางมาคันทิยา ที่ประสงค์

จะหาบุตรเขย เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบความประสงค์นั้นและได้ตรวจดูสัตว์ในข่ายแห่งพระญาณ ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งอนาคามีผลของมาคันทิยพราหมณ์ผู้เป็นบิดาของนางมาคันทิยา จึงเสด็จไปยังบ้านของพราหมณ์นั้น เมื่อพราหมณ์เห็นพระพุทธลักษณะ จึงประกาศยกลูกสาวของตนให้แก่พระพุทธเจ้า แล้วบอกให้พระพุทธเจ้ายืนรออยู่ก่อน ตนจะกลับไปนำลูกสาวมาให้ แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้ประทับยืนรอในที่ที่พราหมณ์นั้นบอกไว้ แต่ทรงแสดงรอยพระพุทธรูปไว้แทน เมื่อพราหมณ์กลับมาพบรอยพระพุทธรูป นางพราหมณ์ผู้เป็นภริยาที่มีมนต์สำหรับทายลักษณะ จึงทราบด้วยมนต์ที่ตนเรียนมานั้นว่า รอยเท้านั้นไม่ใช่รอยเท้าของผู้เสพงามคุณ เมื่อพราหมณ์และพราหมณีได้พบพระพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงแสดงธรรม ในที่สุดแห่งพระคาถาทั้งสองได้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล ในธรรมบทนี้นางพราหมณีได้กล่าวถึงลักษณะของรอยเท้าไว้ว่า “คนเจ้าราชาจะมีรอยเท้ากระหย่อง (เว้ากลาง) คนเจ้าโทสะย่อมมีรอยเท้าอันสั้นปิบ (ลงสั้นเท้า) คนเจ้าโมหะ ย่อมมีรอยเท้าจิกลง (ลงปลายเท้า)”

จากธรรมบทนี้ทำให้ทราบว่า รอยพระพุทธรูปแรกนั้นคือรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าประสงค์จะประดิษฐานไว้ด้วยพระองค์เอง ผู้ที่ได้เห็นเป็นคนแรกของโลกก็คือพราหมณ์มาคันทิยาและนางบชาบดีผู้เป็นภริยา แต่รอยพระพุทธรูปนี้ไม่ปรากฏสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันนี้ ทำให้เอกสารหรือตำราเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปไม่นิยมกล่าวถึง

รอยพระพุทธรูปในประเทศอินเดีย

รอยพระพุทธรูปที่ได้รับการกล่าวถึงและเคารพสักการะในปัจจุบันนี้ เกิดขึ้นหลักจากการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ช่วงระยะเวลา 300 – 400 หลังพุทธปรินิพพานนั้นการเคารพบูชาเพื่อระลึกถึงพระพุทธองค์กระทำโดยการสร้างสัญลักษณ์ต่างๆ ในการสื่อความหมายเพราะยังไม่มีการสร้างรูปเคารพขึ้น ในสมัยนั้น ด้วยเหตุผลทางพุทธศาสนานิกายเถรวาทซึ่งเชื่อว่าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกนี้ไม่มีใครเปรียบเสมอเหมือนได้ พระองค์ทรงเป็นหนึ่งเดียวเป็นเอกบุรุษผู้ทรงคุณค่าเพียงพร้อมด้วยปัญญาบารมี ตามคำบาลีที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “อปปฏิม” คือไม่มีภาพที่เท่าเทียม อีกทั้งยังเชื่อถือกันว่าการหลงติดในรูปเคารพเป็นความอับปัญญา ประเด็นดังกล่าว หากเป็นการคิดหาเหตุผลตามความเป็นจริงโดยที่ไม่นำหลักศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องอาจกล่าวได้ว่า มูลเหตุที่ไม่ปรากฏการสร้างรูปเคารพพระพุทธเจ้าที่เป็นรูปบุคคลขึ้นในช่วงระยะเวลาแห่งนี้คงเนื่องจากไม่มีผู้ใดจดจำหรือ

สามารถถ่ายทอดลักษณะของพระพุทธรูปได้อย่างถูกต้อง การที่จะสร้างพระพุทธรูปขึ้นจึงไม่สามารถสื่อสารให้ผู้คนรับรู้ได้ว่าลักษณะอย่างไรหมายถึงพระพุทธรูป การใช้สัญลักษณ์เล่าเรื่องราวในพุทธประวัติจึงดูจะเป็นทางออกที่เหมาะสมซึ่งช่างเลือกใช้สัญลักษณ์ต่างๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยนั้น เช่น พระนางสิริมหามายายืนเหนี่ยวกิ่งไม้สื่อถึงพุทธประวัติตอนประสูติ การสลักม้าสื่อถึงการออกมหาภิเนษกรมณ์ บัลลังก์ภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์สื่อถึงการตรัสรู้ ธรรมจักรและกวางหมอบสื่อถึงการปฐมเทศนา สลุปี่สื่อถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพาน

ในราวพุทธศตวรรษที่ 5-6 ได้มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นมา ตามแนวคิดของของชาวกรีก - โรมัน ที่มีแนวคิดการเคารพบูชาเทพเจ้าและสร้างรูปเคารพเทพเจ้าของตน โดยยึดหลักความงามทางสรีระร่างกาย หลังจากนั้นการสร้างรูปเคารพในระบบสัญลักษณ์จึงปรับเปลี่ยนบทบาทกลายเป็นเพียงองค์ประกอบที่ช่วยสนับสนุนพระพุทธรูปให้ถ่ายทอดเรื่องราวตามพุทธประวัติได้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น แต่ท่านหลวงจีนฟาเหียน ภิกษุชาวจีนเล่าว่า เมื่อคราวที่พระพุทธรูปเสด็จขึ้นไปโปรดพระพุทธรูมารดา ทรงอนุญาตให้พระเจ้าปเสนทิโกศลสร้างพระพุทธรูปปฏิมา แกะสลักด้วยไม้จันทน์ขึ้นมาแทนพระองค์ เมื่อพระพุทธรูปเสด็จกลับจากการโปรดพระพุทธรูมารดา พระพุทธรูปนั้นก็เสด็จเข้าไปเฝ้า พระพุทธรูปตรัสว่า “ให้กลับไปอยู่ที่นั่นเดิม, ภายหลังเมื่อเราบัลลุปรินิพพานแล้ว จะเป็นตัวอย่างแก่บริษัท 4 ซึ่งเป็นศิษย์ของเรา ดังนั้นแล้ว พระปฏิมาก็เลื่อนกลับไปอยู่ที่นั่นเดิม พระปฏิมาองค์นั้นเป็นพระพุทธรูปปฏิมาองค์แรกของพระพุทธรูปปฏิมาทั้งหมด และซึ่งบุคคลสืบต่อมาได้ถือเป็นตัวอย่าง” (พระยาสุนทรลิขัย (จันท์ ตุงคสวัสดิ์), 2487: 101-102)

เมื่อมีพระพุทธรูปเกิดขึ้นแล้ว การเคารพบูชาสัญลักษณ์อื่นๆ เพื่อระลึกถึงพระพุทธรูปองค์ก็ได้หมดหายไป สัญลักษณ์บางอย่างได้ถูกสร้างขึ้นแยกออกมาโดยเฉพาะ และได้รับความนิยมสืบทอดการเคารพบูชามาตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณกระทั่งในปัจจุบัน เช่น รอยพระพุทธรูปบาท (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2545 : 72) ทั้งนี้คงเนื่องจากการเดินทางเผยแพร่ธรรมะของพระองค์ตลอดระยะเวลาอันยาวนานถึง 45 พรรษา พระองค์ทรงเดินทางไปยังเมืองต่างๆ มากมายจึงทำให้เกิดการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปเจ้าไว้เป็นที่ระลึก หรือเพื่อเป็นสิ่งยืนยันว่าพระพุทธรูปองค์และพระธรรมของพระองค์ได้เสด็จมาถึง ณ สถานที่แห่งนั้นจริง ผนวกกับวัฒนธรรมประเพณีของอินเดียที่แสดงออกถึงการเคารพต่อบุคคลที่พึ่งเคารพ โดยการสัมผัสเท้า (สมเด็จพระมหารัชมงคลมุนี, 2511 : 22) วอลเดมาร์ ซี.ไซเลอร์ ได้กล่าวถึงวิวัฒนาการของการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทไว้ว่า แม้จะมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นแล้ว

รอยพระพุทธรูปก็ได้รับความนิยมมากกว่าอย่างอื่น ทั้งยังมีการพัฒนาด้านรูปแบบ โดยเพิ่มเครื่องหมายอันเป็นมงคลเข้าไปในรอยพระพุทธรูป รวมถึงการปรับให้รอยพระพุทธรูปมีขนาดใหญ่กว่าในอดีตด้วย รอยพระพุทธรูปจึงถือเป็นสิ่งที่ควรเคารพบูชาตามคติศาสนาพุทธ ประเภทบริโกคเจติย์ อันหมายถึงสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยประทับและวัตถุนั้นพระองค์ได้เคยใช้สอยหรือสัมผัส เช่น ต้นโพธิ์ตรัสรู้ บาตรไม้เท้า และเครื่องบริวารอื่น

จากบันทึกของหลวงจีนฟาเหียนและเหียนจิง ได้บันทึกถึงการเคารพบูชารอยพระพุทธรูปอันแท้จริงของพระพุทธเจ้าไว้หลายแห่งในประเทศอินเดีย หลักฐานการเคารพบูชารอยพระพุทธรูปซึ่งเก่าแก่ที่สุดปรากฏตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ ราวพุทธศตวรรษที่ 5 – 6 เช่น รอยพระพุทธรูปที่ตำบลติราช ลุ่มแม่น้ำสวาต ซึ่งอยู่ในเขตแคว้นคันธาระโบราณ เป็นรอยเท้าอย่างธรรมชาติสกดไว้ลงไปบนก้อนหิน และมีอักษรแบบขโรษฐีจารึกกำกับไว้ว่า “นี่คือรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าศากยมุนี” (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 11)

รอยพระพุทธรูปโดยส่วนใหญ่ที่พบในศิลปะอินเดียมักสร้างเป็นรอยพระพุทธรูปคู่ บริเวณกลางฝ่าพระบาทมักปรากฏสัญลักษณ์รูปธรรมจักร ในสมัยต่อมาสัญลักษณ์บนรอยพระพุทธรูปจะปรากฏเพิ่มมากขึ้น ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสัญลักษณ์อันเป็นมงคลตามหลักความเชื่อในศาสนาของอินเดีย รูปพระบาทที่เก่าแก่ที่สุดในอินเดียพบที่เมืองภารุททางภาคกลางของอินเดียและสาญจี ทางภาคเหนือของอินเดีย เป็นรูปพระบาทคู่มีสัญลักษณ์รูปจักรอันหมายถึงพระธรรมจักรปรากฏอยู่กลางฝ่าพระบาททั้ง 2 สมัยต่อมาเริ่มมีรูปมงคลอื่นๆ เช่น เครื่องหมายรูปสวัสดิกะ น่าจะหมายถึงความหมุนเวียนของกาลเวลา ชั่วนิรันดร์ เครื่องหมาย ตริรัตน์ะ พบในศิลปะแบบอมราวตี นอกจากนี้ยังมีรูป ภัทรปิฐ คือ บัลลังก์ของกษัตริย์ สัญลักษณ์แห่งอำนาจและยศศักดิ์ และรูปดอกบัว เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ความเจริญรุ่งเรือง และความบริสุทธิ์ เช่น รอยพระพุทธรูปที่แคว้นคันธาระ บนฝ่าพระบาทมีเครื่องหมายพระธรรมจักรสวัสดิกะ ตริรัตน์ะ และดอกบัว รูปพระบาทมีลักษณะเป็นธรรมชาติ (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533: 9) กล่าวได้ว่า หลังการสร้างพระพุทธรูป การบูชารอยพระพุทธรูปที่นิยมสร้างเป็นรอยพระบาทคู่นี้ในอินเดียก็เริ่มเสื่อมลงและหมดไปในพุทธศตวรรษที่ 10 อย่างไรก็ตามคติการบูชารอยพระพุทธรูปกลับไปเจริญรุ่งเรืองและได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในลังกาทวีปหรือประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน

พุทธศิลปกรรมบรอยพระพุทธรูป

ลักษณะบรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในอินเดีย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 ณ เสาสฎุที่เมืองภารุทและสาญลินัน มีลักษณะตามที่กล่าวไว้ในลักขณสูตรซึ่งได้กล่าวถึงลักษณะของพระมหาบุรุษ 32 ประการ โดยกล่าวถึงลักษณะของอวัยวะต่างๆ ของพระพุทธรูปเจ้าที่มีลักษณะพิเศษกว่ามนุษย์ธรรมดาทั่วไป เพราะมีความโดดเด่นและสง่างาม เหตุนี้จึงชื่อว่า ลักษณะของมหาบุรุษ ในลักษณะทั้ง 32 ประการนั้น ได้กล่าวถึงลักษณะของพระบาทไว้ 5 ประการ ดังนี้ (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 11 ข้อ 200: 160)

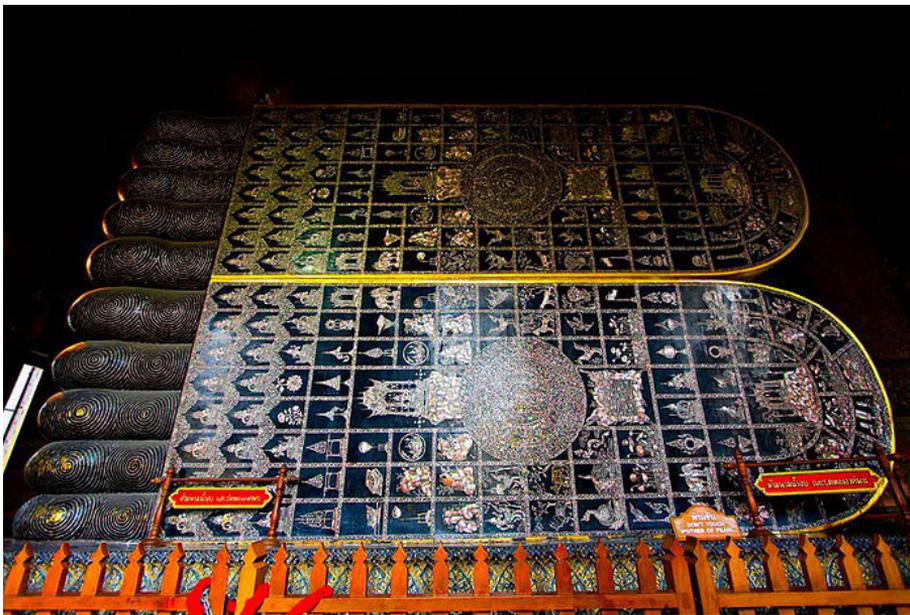
1. มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน
2. พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของมหาบุรุษ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ 1,000 ซี่มีกง มีคุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง
3. มีสันพระบาทยื่นยาวออกไป
4. มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม
5. ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองคฺลิจดกันเป็นรูปตาข่าย

จากลักษณะดังกล่าวนี้ ทำให้บรอยพระบาทที่สร้างขึ้นตามคติอินเดียมีการกระทำพระบาทลักษณะเป็นรูปธรรมจักรขนาดใหญ่กลางฝ่าพระบาท ประกอบด้วยซี่ กงและกระดุม ไม่ปรากฏลายลักษณะอื่นๆ รูปธรรมจักรที่ปรากฏในฝ่าพระบาทเป็นลักษณะแทนองค์พระพุทธรูปอันแสดงถึงบุญบารมีที่ได้ทรงสะสมมาตั้งแต่อดีตชาติ และถึงพร้อมซึ่งความเป็นมหาบุรุษ

บรอยพระพุทธรูปที่ได้สร้างขึ้นในสมัยต่อมา พบว่ามีพระบาทลักษณะที่ได้เพิ่มรูปมงคลขึ้นเป็นจำนวนมาก มีลักษณะการเรียงตัวค่อนข้างเป็นระเบียบ แตกต่างจากที่กล่าวไว้ในมหาปทานสูตร ในพระสูตรตันตปิฎกคือทำเป็นมงคล 108 ประการในฝ่าพระบาท คติในการทำลายลักษณะเช่นนี้ พบว่ามีกล่าวไว้ในมหาปทานสูตรในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ที่แต่งขึ้นโดยพระพุทธรักขิตตะ แห่งประเทศศรีลังกา ในพุทธศตวรรษที่ 14 (สินชัย กระบวนแสง, 2522: 132-157)

รูปมงคลที่นิยมทำกันคือ คันฉ่อง ขอข้าง หอยสังข์ ภัทรปิฐู ตรีรัตน หมอน้ำ ศรีวิตสะ สวัสดิคิยะ และวัธมาน ซึ่งหมายถึงภาชนะบรรจุของ เครื่องหมายมงคลเหล่านี้มีความหมายในเชิงโชคลาภ ความอุดมสมบูรณ์ ความเจริญยั่งยืน ยศ ศักดิ์ และอำนาจ การทำลายลักษณะรูปมงคลบรรจุเต็มทั้งฝ่าพระบาทในอินเดียนี้ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ใด แต่ทำขึ้นเพื่อผนวกคติมงคล 8 เข้ากับการบูชาบรอยพระพุทธรูป ผู้เคารพบูชาบรอยพระพุทธรูปย่อมเท่ากับบูชา

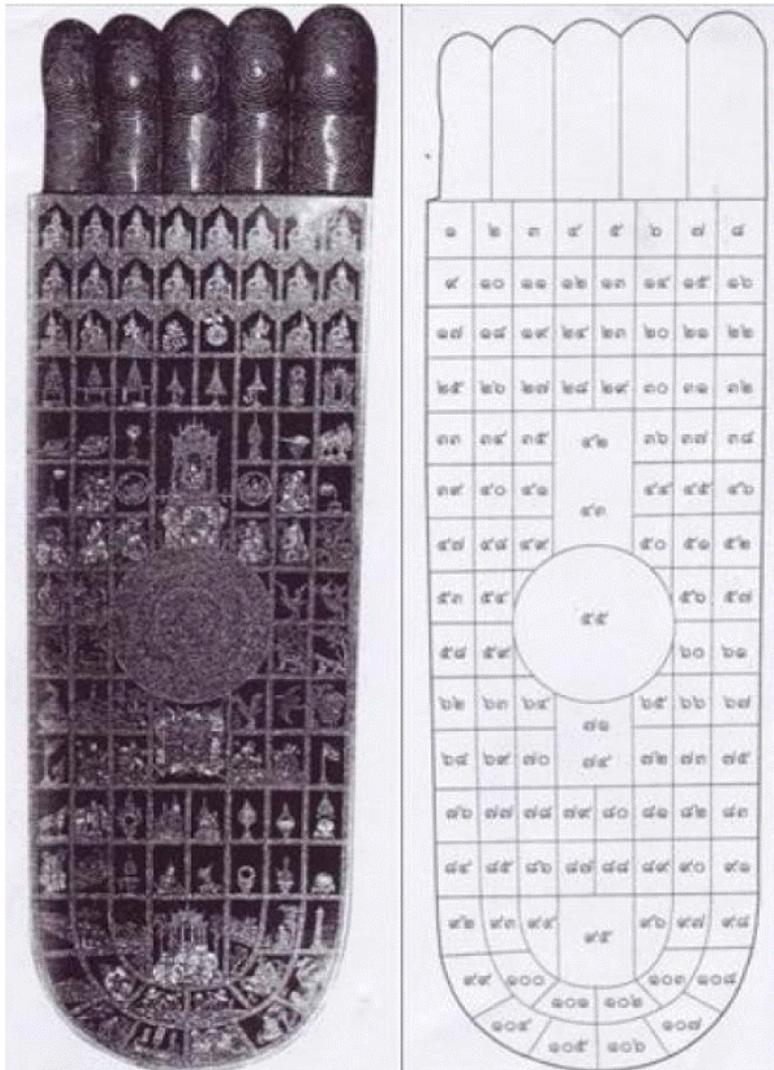
บรรจุสัญลักษณ์ของมงคล 108 ลงในตารางดั่งที่ทำกันมาในสมัยสุโขทัยและอยุธยา วงกลมกลางฝ่าพระบาทที่เคยเป็นธรรมจักรไม่มีสัญลักษณ์แทรกในวง และมักจะกลายเป็นรูปดอกบัวบานอันเป็นสัญลักษณ์ของโลก ตัวอย่างที่สำคัญคือ ฝ่าพระบาทพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 (ภาพที่ 2 และภาพที่ 2)

ภาพที่ 2 รอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร

ที่มา: <https://www.baanmaha.com/community/threads/> [4 ธันวาคม 2567].

รอยพระพุทธรูปบาท

ภาพที่ 3 ภาพอธิบายรอยพระพุทธรูปบาทของพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร

ที่มา: <http://www.madchima.org/forum/index.php?topic=16901.0> [4 ธันวาคม 2567].

เนื่องจากสัญลักษณ์มงคล 108 ประการที่ปรากฏในรอยพระบาทนั้นมีความแตกต่างกันตามยุคสมัย มีทั้งเหมือนกันและแตกต่างกันบ้าง ในบทความนี้จะนำเสนอสัญลักษณ์มงคล 108 ที่ปรากฏที่รอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 2 และภาพที่ 3) เพื่อแสดงตัวอย่างให้พอเข้าใจ พร้อมทั้งคำอธิบายของแต่ละสัญลักษณ์มงคล ดังนี้ (โสภณ จาเลิศ, 2560 : 70-77)

มงคลที่ 1 ปาริสุทธิชาพรหม ผู้ที่อุบัติในภพนี้คือผู้บรรลุปฐมฌานขั้นสามัญ
มงคลที่ 2 ไพรหิตาพรหม เป็นบุโรหิตของท้าวมหาพรหม คือผู้บรรลุปฐมฌานขั้นกลาง
มงคลที่ 3 มหาพรหม ภูมิของบุคคลที่ได้บรรลุปฐมฌานขั้นประณีต
มงคลที่ 4 ปริตรตาภาพรหม ภูมิของบุคคลที่ได้บรรลุทุติยฌานขั้นสามัญ
มงคลที่ 5 อัปมาณาพรหม ภูมิของบุคคลผู้บรรลุทุติยฌานขั้นกลาง มีรัศมีรุ่งเรือง
หาที่ประมาณมิได้

มงคลที่ 6 อากัศราพรหม ภูมิของบุคคลผู้บรรลุทุติยฌานขั้นประณีต
มงคลที่ 7 ปริตรสุภาพรหม ภูมิของบุคคลผู้บรรลุทุติยฌานขั้นสามัญ
มงคลที่ 8 อัปมานสุภาพรหม ภูมิของบุคคลผู้บรรลุทุติยฌานขั้นกลาง
มงคลที่ 9 สุภิกิณฑาพรหม ภูมิของบุคคลผู้บรรลุทุติยฌานขั้นประณีต
มงคลที่ 10 เวหิ์ปลาพรหม ภูมิของบุคคลที่ได้บรรลุตถฌานขั้นสูงสุด
มงคลที่ 11 อสัณญีสัตตาพรหม ภูมิหนึ่งของผู้บรรลุตถฌานขั้นสูงสุด (พรหมลูกฟัก)
มงคลที่ 12 อวิหาสุทธาวาสพรหม ตั้งแต่อวิหาพรหมไปจนถึงอกนิฏฐพรหม จัด
เป็นชั้นสุทธาวาส

มงคลที่ 13 อตปปลาสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอนาคามีบุคคลผู้เจริญในฌาน

มงคลที่ 14 สุทัตสสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอนาคามีบุคคลเจริญด้วยสตินทรีย์

มงคลที่ 15 สุทัตสีสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอนาคามีบุคคล เจริญในสมาธิ
อินทรีย์

มงคลที่ 16 อกนิฏฐสุทธาวาสพรหม ภูมิของพระอนาคามีบุคคลผู้เจริญในปัญญาอินทรีย์

มงคลที่ 17 สวรรค์ชั้นจามุหาราชิกา เป็นที่สถิตของท้าวจตุโลกบาลผู้รักษาทิศทั้ง 4

มงคลที่ 18 สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตั้งอยู่เหนือยอดเขาพระสิเนรุราชหรือเขาพระสุเมรุ
มงคลที่ 19 สวรรค์ชั้นยามา สวรรค์ชั้นนี้อยู่เหนือวิถิโคจรของพระจันทร์และ
พระอาทิตย์

มงคลที่ 20 สวรรค์ชั้นดุสิต เป็นที่อยู่ของผู้มีบุญญาภิหาร เช่น พระโพธิสัตว์ 3
จำพวก คือปัญญาธิโกโพธิสัตว์ สัทธาธิโกโพธิสัตว์ วิริยาธิโกโพธิสัตว์ พุทธบิดาและพุทธมารดา
เป็นต้น

มงคลที่ 21 สวรรค์ชั้นนิมมานนรดี เทพดาในสวรรค์ชั้นนี้ประสงค์พิพสมบัติสิ่งใด
ก็เนรมิตขึ้นสำเร็จดังปรารถนาทุกประการ

มงคลที่ 22 สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ เทพดาในสวรรค์ชั้นนี้ปรารถนาพิพสมบัติ
ใด ๆ เพียงแต่นึกก็มีเทพดาอื่นมาเนรมิตให้สมดังปรารถนาทุกสิ่ง

มงคลที่ 23 ดอกพุดซ้อน (บางแห่งว่าดอกกุหลุมพร) ความหมายว่า “วงหมุ่นที่พึง
ยินดี”

มงคลที่ 24 เถาวัลย์แก้ว หมายถึง พุทธสิริมงคลอันเจริญยิ่งที่ยังผองสัตว์ให้บรรลุ
นิพพาน

มงคลที่ 25 พระแสงหอก หมายถึง มูลกรรมฐานที่ปฏิบัติจนบรรลุมรรคผล

มงคลที่ 26 พระแสงขอ เป็นเครื่องแสดงว่าพระพุทธองค์ทรงยังเวไนยสัตว์ให้บรรลุ
นิพพาน

มงคลที่ 27 พระแสงขรรค์ เปรียบได้กับพระอรหัตมรรคอรหัตผล

มงคลที่ 28 พระมหามงกุฎ ความหมายว่า พระพุทธองค์ทรงเป็นธรรมราชา ตรัสรู้
แจ้งในธรรมทั้งมวล

มงคลที่ 29 เศวตฉัตร เปรียบได้กับพระสัพพัญญุตญาณ สามารถจัดกิเลสมลทิน
ทั้งปวง

มงคลที่ 30 กุณฑล หมายถึง วชิรญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า

มงคลที่ 31 สังวาล เปรียบได้กับฌานสมาบัติ

มงคลที่ 32 ประสาท หมายถึง รัตนปราสาทเป็นสัญลักษณ์ของมหานิพพานนคร
อันเป็นแดนเกษม

มงคลที่ 33 เสลียงทอง หมายถึง รัตนบัลลังก์อันเป็นที่ตรัสรู้

มงคลที่ 34 พระแท่นภัทรบิฐ เปรียบได้กับพระแท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์บน

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

มงคลที่ 35 พัทธนี เปรียบดังพระพุทธรูปประทานความเยือกเย็นแก่สัตว์ทั้งหลาย

มงคลที่ 36 พนมทางนกงู หมายถึง พระมหากษัตริย์คุณของพระพุทธรูป

มงคลที่ 37 สังข์ทักษิณาวาฏ หมายถึง พระพุทธรูปทรงประกาศธรรมให้กึกก้องดังเสียงสังข์

มงคลที่ 38 พญาช้างเอราวัณ เป็นเทพาหนะของท้าวสักกเทวราช เอราวัณเทพบุตรนิรมิตกายเป็นพญาช้างมี 3 เศียร แต่รูปช้างเอราวัณที่ปรากฏในศิลปกรรมไทยมักทำย่อลงเหลือเพียง 3 เศียร

มงคลที่ 39 พัดโบก ความหมายว่า พระพุทธรูปมีพระมหากษัตริย์คุณเป็นที่เยือกเย็นแก่ชาวโลก

มงคลที่ 40 ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ได้แก่ ภูเขาที่ล้อมรอบภูเขาพระสุเมรุ มีทั้งหมด 7 ชั้น ชั้นแรก คือภูเขาขุคนธร เป็นชั้นวิไลโคจรของดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์

มงคลที่ 41 จันทรมณฑล พระจันทร์เทวบุตรทรงรถเทียมด้วยม้าขาวโคจรรอบภูเขาพระสุเมรุทิพยวิมานของพระจันทร์ภายในล้วนแล้วด้วยแก้วมณี ภายนอกล้วนแล้วด้วยเงิน

มงคลที่ 42 ภูเขาพระสิเนรุราชหรือภูเขาพระสุเมรุ ประดิษฐานในท่ามกลางจักรวาล

มงคลที่ 43 กลุ่มดาวนักษัตร ลายลักษณ์ฝ่าพระพุทธรูปประดับมุกแสดงรูปกลุ่มดาวนักษัตรไว้ด้านซ้ายและด้านขวาของภูเขาพระสุเมรุ แทนกลุ่มดาว 27 กลุ่ม

มงคลที่ 44 สุริยมณฑล พระสุริยเทวบุตรทรงรถเทียมด้วยราชสีห์ โคจรรอบภูเขาพระสุเมรุ ทิพยวิมานของสุริยเทพบุตรนั้นภายในล้วนแล้วด้วยทอง ภายนอกล้วนด้วยแก้วผลึก

มงคลที่ 45 ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ชั้นที่ 2 มีนามว่าอิสินธร

มงคลที่ 46 พัดใบตาล หมายถึง พระมหากษัตริย์คุณที่ประทานธรรมอันเยือกเย็นแก่สรรพสัตว์

มงคลที่ 47 ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ชั้นที่ 3 มีนามว่ากรวิก

มงคลที่ 48 ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ชั้นที่ 4 มีนามว่าสุทฺถสนะ

มงคลที่ 49 ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ชั้นที่ 5 มีนามว่าเนมินธร

มงคลที่ 50 ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ชั้นที่ 6 มีนามว่าวินตกะ

มงคลที่ 51 ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ชั้นที่ 7 มีนามว่าอัสดงกรณ

มงคลที่ 52 พญานกจากพราก อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์

มงคลที่ 53 กิณนร หมายถึง ความเป็นผู้ไม่เบียดเบียน

มงคลที่ 54 กิณรี เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นผู้ไม่เบียดเบียน

มงคลที่ 55 จักรวาท ภาพจักรวาลที่ปรากฏในลายลักษณ์ฝ่าพระพุทธรูปนี้ทำเป็นจักร (วงล้อ) รูปวงกลมประดิษฐานอยู่กลางฝ่าพระบาท หมายถึง พระอนันตญาณที่ลึกซึ้งไม่มีที่สิ้นสุด

มงคลที่ 56 พญาหงส์ เป็นสัตว์หิมพานต์พวกหนึ่ง

มงคลที่ 57 พญาครุฑ หมายถึง พระวชิรญาณอันกำจัดกิเลสซึ่งเป็นข้าศึกทั้งปวง

มงคลที่ 58 พญาโคอุสุภราช อาศัยอยู่ ณ เชิงภูเขาบัณขุศิริบรรพต เป็นใหญ่แก่โคทั้งหลาย

มงคลที่ 59 โคนแม่ลูก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุบัติในโคตมโคตร

มงคลที่ 60 พญาราชสีห์ ในป่าหิมพานต์ 4 จำพวก คือ ดิณสีห์ กาศสีห์ บัณขุสีห์ และไกรสรสีห์

มงคลที่ 61 พญาเสือโคร่ง เป็นพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า

มงคลที่ 68 ธงชาย เปรียบธงชัยกับพระพุทธคุณซึ่งจัดความสะดุ้งกลัวในอันตรายทั้งมวล

มงคลที่ 69 สระใหญ่ทั้ง 7 แห่ง สระเหล่านี้อยู่ในป่าหิมพานต์

มงคลที่ 70 สระใหญ่ทั้ง 7 แห่ง ลำดับที่ 2 มีนามว่า สระรถการะ

มงคลที่ 71 สระใหญ่ทั้ง 7 แห่ง ลำดับที่ 3 มีนามว่า สระอนโณดาต

มงคลที่ 72 สระใหญ่ทั้ง 7 แห่ง ลำดับที่ 4 มีนามว่า สระฉัททันต์

มงคลที่ 73 สระใหญ่ทั้ง 7 แห่ง ลำดับที่ 5 มีนามว่า สระกุณालะ

มงคลที่ 74 อุบลชาติปทุมชาติ

มงคลที่ 75 ธงผืนผ้าหรือธงปลุก เปรียบกับผ้ากาสาวพัสตร์อันเป็นธงชัยของพระอรหันต์

มงคลที่ 76 พระเจ้าจักรพรรดิและแก้วสัตตพิธรัตน์

มงคลที่ 77 พญาช้างแก้วบริวารพระเจ้าจักรพรรดิ เกิดในตระกูลฉัททันต์หรือตระกูลอุโบสถ

มงคลที่ 78 จักรแก้วบริวารพระเจ้าจักรพรรดิ

มงคลที่ 79 พระเจ้าจักรพรรดิ

มงคลที่ 80 นางแก้วบริวารพระเจ้าจักรพรรดิ

มงคลที่ 81 แว่นส่องพระพักตร์ หมายถึง วชิรญาณ พุทธญาณที่สสนะที่กระจ่าง
ในสภาวะธรรม

มงคลที่ 82 แก้วมณีโชติบริวารพระเจ้าจักรพรรดิ มีรัศมีสว่างดังดวงอาทิตย์ ชจัด
ความมืดทั้งปวง

มงคลที่ 83 บาตรแก้ว คัมภีร์พุทธปาหลักขณะมิได้ระบுகความหมายมงคลข้อนี้ไว้
แต่มงคลดังกล่าวปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา

มงคลที่ 84 ป่าหิมพานต์ อยู่บริเวณเชิงภูเขาหิมพานต์ เป็นที่บังเกิดของแม่น้ำสำคัญ
5 สาย คือ คงคา ยมูนา อจิรวดี สรรภู และมหิมทานที

มงคลที่ 85 แม่น้ำใหญ่ทั้ง 7 สาย ลำดับที่ 1 และลำดับที่ 2 คือ ซาดิคงคาภิยมมา
คงคา

มงคลที่ 86 พระแสงจามรี เปรียบด้วยพระมหากษัตริย์คุณของพระพุทธเจ้าที่ทรง
มีต่อชาวโลก

มงคลที่ 87 ขุนคลังแก้วหรือคหบดีแก้วบริวารพระเจ้าจักรพรรดิ บังเกิดในตระกูล
เศรษฐี มีทิพยจักขุสามารถล่วงรู้ขุมทรัพย์ทั้งปวงที่มีอยู่ในพระราชอาณาจักร

มงคลที่ 88 ขุนพลแก้วบริวารพระเจ้าจักรพรรดิ คือ พระราชาบุตรของพระเจ้า
จักรพรรดิ มีปัญญาเฉลียวฉลาดหยั่งรู้ในวาระจิตคนทั้งปวง ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่งแก่ราชกิจ

มงคลที่ 89 พวงดอกมะลิ เปรียบได้กับศีลคุณซึ่งมีความหอมประเสริฐกว่าสุคนธ
บุปผชาติทั้งปวง

มงคลที่ 90 พระเต้าที่มีน้ำเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ เปรียบได้กับภาชนะอันประเสริฐที่
บรรจุไว้ด้วยโลกุตตรธรรมมีพระนิพพานเป็นที่สุด

มงคลที่ 91 ถาดเต็มบริบูรณ์ เปรียบได้กับภาชนะรองรับเครื่องสักการะที่มีมนุษย์
และเทวดาถวายเป็นพุทธบูชา

มงคลที่ 103 ภูเขาหิมพานต์ ประกอบด้วยยอดเขา จำนวน 84,000 ยอด

มงคลที่ 104 ทวีปใหญ่ทั้ง 4 ลำดับที่ 3 คือ บุษทวีป

มงคลที่ 105 สำเภาทอง เป็นสัญลักษณ์ของโลกุตตรนาวา คือ ทิพยนาวาที่นำสัตว์
ทั้งปวงข้ามพ้นการเวียนว่ายตายเกิดให้บรรลุถึงแดนเกษมคือพระนิพพาน

มงคลที่ 106 ปลาทองคู่ หมายถึงพระอัครสาวกเบื้องซ้ายและเบื้องขวาของพระ

ผู้มีพระภาคเจ้า

มงคลที่ 107 ทวีปใหญ่ทั้ง 4 ลำดับที่ 4 คือ อมรโคยานทวีป

มงคลที่ 108 พญานกโพระดก (พญานกพริก) หมายถึง ผู้เปลื้องสัตว์ทั้งปวงพ้นจากมิถฉาชีวะ

สำหรับรูปแบบการจัดเรียงสัญลักษณ์มงคล 108 นั้นมีการจัดเรียงที่แตกต่างกันออกไปในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ปรากฏหลักฐานว่า เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงการจัดระเบียบรูปมงคล 108 ในรอยพระพุทธรูปจำลองในศิลปะสุโขทัย โดยพบตัวอย่างในอุโมงค์วัดศรีชุม เป็นแผ่นหินสลักรอยพระพุทธรูปรอยหนึ่ง ซึ่งเหลืออยู่เพียงส่วนบนอย่างไรก็ตาม ในส่วนที่เหลืออยู่นี้แสดงให้เห็นว่าแม้จะยังใช้วิธีการแบ่งพื้นที่ในฝ่าพระบาทในช่องตารางตามแบบพุทกาม แต่รูปมงคลเกี่ยวกับพรหมโลก ซึ่งมีศักดิ์สูงสุดในบรรดามงคลทั้ง 108 ได้ถูกนำมาจัดเรียงอยู่ในระดับสูงสุดของฝ่าพระบาท แทนที่จะอยู่ในบริเวณศูนย์กลางอย่างของพุทกาม

บทวิเคราะห์

1. การบูชารอยพระพุทธรูป: ความเชื่อและความสำคัญในพระพุทธรูปศาสนา

การบูชารอยพระพุทธรูป เป็นหนึ่งในประเพณีที่สำคัญในพระพุทธรูปศาสนา โดยมีความเชื่อและความหมายที่ลึกซึ้งซึ่งสะท้อนถึงความศรัทธา ความเคารพ และการปฏิบัติธรรมของพุทธศาสนิกชน ดังนี้:

1) รอยพระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปเจ้า สื่อถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธรูปเจ้าที่ทรงโปรดสัตว์โลก เป็นสัญลักษณ์แห่งความเชื่อมั่นในพระธรรมคำสอน และเป็นสิ่งที่ช่วยเตือนให้ผู้คนระลึกถึงพระพุทธรูปองค์ในฐานะศาสดา

2) การบูชารอยพระพุทธรูปเพื่อเสริมสร้างบุญกุศล เป็นการแสดงความเคารพอย่างสูงต่อพระพุทธรูปเจ้า การกระทำเช่นนี้แสดงถึงความกตัญญูและความนอบน้อมต่อผู้ทรงคุณ เชื่อว่าผู้บูชาจะได้รับความเป็นสิริมงคลและหลุดพ้นจากความทุกข์ในชีวิต บางวัฒนธรรมเชื่อว่าการบูชารอยพระพุทธรูปจะช่วยส่งเสริมให้ผู้บูชาได้เกิดในยุคพระศรีอริยเมตไตรย

3) การบูชาเป็นการเตือนให้ปฏิบัติตามคำสอน เพราะการบูชาไม่ได้หยุดเพียงแค่การแสดง ความศรัทธา แต่เป็นการเชิญชวนให้ผู้บูชาปฏิบัติตามธรรม รอยพระพุทธรูป

แสดงถึงเส้นทางแห่งการดำเนินชีวิตที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำไว้ เช่น การเดินตามมรรค 8 เตือนให้ละเว้นจากความชั่ว และสร้างคุณดีเพื่อบรรลุถึงความหลุดพ้น

4) การบูชารอยพระพุทธรูปสะท้อนความเชื่อในเรื่องมงคลและพลังอำนาจ มีความเชื่อว่ารอยพระพุทธรูปมีพลังอำนาจในการจัดอุปสรรคและเสริมโชคลาภ ในบางวัฒนธรรม เช่น ไทย ลังกา และพม่า เชื่อว่าการได้สัมผัสหรือบูชารอยพระพุทธรูปจะช่วยให้ชีวิตมีความเจริญรุ่งเรือง รอยพระพุทธรูปถูกมองว่าเป็นจุดรวมของมงคล 108 ประการ ซึ่งเป็นพลังที่ช่วยส่งเสริมชีวิตในทุกด้าน

5) การสืบทอดวัฒนธรรมและศรัทธา การบูชารอยพระพุทธรูปแสดงถึงการรักษาและถ่ายทอดศรัทธาในพระพุทธศาสนาจากรุ่นสู่รุ่น ทำให้พระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมพุทธสืบทอดและฝังแน่นในสังคม

2. สัญลักษณ์มงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูป

สัญลักษณ์มงคล 108 ประการบนรอยพระพุทธรูปมีความหมายลึกซึ้งและเกี่ยวข้องกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา รวมถึงวัฒนธรรมและความเชื่อในยุคที่พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในอินเดียและภูมิภาคอื่นๆ ดังนี้

1) สัญลักษณ์เป็นตัวแทนของคุณธรรมและพระคุณของพระพุทธเจ้า เพราะสัญลักษณ์แต่ละอย่างแสดงถึงคุณลักษณะสำคัญของพระพุทธเจ้า เช่น ความกรุณา สติ ปัญญา และความสงบสุข เช่น ธรรมจักร หมายถึง การหมุนแห่งธรรม การเผยแผ่คำสอนของพระพุทธเจ้า ดอกบัว แทนความบริสุทธิ์และการบรรลุธรรม เป็นต้น

2) การแสดงถึงมงคลในชีวิต เนื่องจากเลข 108 ในพุทธศาสนาแสดงถึงความสมบูรณ์และครอบคลุมทั้งด้านโลกียะและอริยะ สัญลักษณ์เหล่านี้มักถูกมองว่าเป็นสิ่งที่ช่วยเกื้อหนุนให้ผู้ศรัทธามีชีวิตที่ดีและเป็นมงคล

3) เป็นเครื่องมือในการปฏิบัติธรรม เนื่องจากสัญลักษณ์เหล่านี้ใช้เป็นเครื่องเตือนสติให้ระลึกถึงคำสอน เช่น เตือนให้อยู่ในความดี และละวางจากสิ่งไม่ดี เช่น ร่ม หมายถึง ความคุ้มครองจากธรรม สังข์ สื่อถึงเสียงแห่งความจริงที่ประกาศก้อง เป็นต้น

4) สะท้อนจักรวาลวิทยาและความเชื่อ หลายสัญลักษณ์สื่อถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับจักรวาล เช่น ภูเขาสิเนรุ ทวีปทั้ง 4 และสัญลักษณ์แห่งโชคดีที่เชื่อมโยงกับเทพเจ้าและธรรมชาติ

5) สัญลักษณ์แห่งความหลุดพ้น สัญลักษณ์บางอย่างสื่อถึงเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือการหลุดพ้นจากทุกข์และสังสารวัฏ เช่น ปลาคู่ หมายถึง ความเป็นอิสระจากวัฏสงสาร จตุรัสและวงกลม แสดงถึงสมดุลและความไม่มีที่สิ้นสุด

6) สีสทอศิลป์วัฒนธรรมและศรัทธา สัญลักษณ์เหล่านี้เป็นตัวอย่งของการผสมผสานศิลปะกับศรัทธา ทำให้เกิดความงดงามในเชิงวัฒนธรรมและจิตวิญญาณ

โดยรวม สัญลักษณ์มงคล 108 บนรอยพระพุทธรูปไม่ได้เป็นเพียงเครื่องตกแต่งทางศาสนา แต่ยังเป็นสื่อธรรมที่มีพลังในการเตือนสติและเสริมสร้างความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอีกด้วย

องค์ความรู้จากการศึกษา

จากการศึกษาสัญลักษณ์มงคลบนรอยพระพุทธรูป สามารถสรุปเป็นองค์ความรู้ได้ตามแผนภูมิต่อไปนี้

ภาพที่ 4 องค์ความรู้จากการศึกษา

สรุป

รอยพระพุทธรูป หมายถึง รอยเท้าของพระพุทธรูปเจ้าที่ทรงประทับไว้ด้วยพระองค์เอง (บริโศกเจดีย์) และที่ชาวพุทธสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้า (อุเทสิกเจดีย์) ความคิดเชื่อเกี่ยวกับการบูชารอยพระพุทธรูปเกิดขึ้นหลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ตามจารีตของประเทศอินเดียที่บูชาสักการะด้วยการสัมผัสเท้า เมื่อพระพุทธรูปศาสนาเข้าไปเจริญเติบโตในประเทศศรีลังกา ได้นำความคิดเชื่อเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปนี้ไปด้วย เมื่อพระสงฆ์จากสุโขทัย อยุธยา ได้เดินทางไปสืบพระพุทธรูปศาสนาจากศรีลังกา จึงได้ประทับรอยพระพุทธรูปมาจำลองไว้ที่เขาสุมนบรรพต กรุงสุโขทัย สืบไปจนถึงสมัยอยุธยา ปัจจุบันในประเทศไทยยังคงมีการบูชาสักการะรอยพระพุทธรูป และมีการจำลองรอยพระพุทธรูปขึ้นมากมาย ทั้งนี้เพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้า

ข้อเสนอแนะ

1. ในขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ธาตุภาษานียกถา ระบุว่า “รอยพระบาทอันประเสริฐอยู่ที่หิน เหมือนที่ติดอยู่ที่นครกัจจตบุรี” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย, เล่ม 33, ข้อ 1-18 : 725-726) แต่เป็นที่น่าสนใจว่ารอยพระพุทธรูปที่ระบุนี้ ผู้เขียนได้สืบค้นทั้งจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาแต่ไม่พบคำอธิบายเกี่ยวกับนครกัจจตบุรีเลย จึงตั้งข้อสังเกตไว้เพื่อการศึกษาค้นคว้าต่อไป

2. ควรมีการศึกษาสัญลักษณ์มงคล 108 ประการ ในส่วนที่เป็นปริศนาธรรมและถ่ายทอดออกมาเป็นหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีความเชื่อมโยงกับพุทธประวัติหรือคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา สังคมและวัฒนธรรมอินเดีย

3. ความเชื่อเรื่องการบูชารอยพระพุทธรูปในประเทศไทย มีอิทธิพลทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม จึงควรมีการส่งเสริมและสืบทอดอย่างเป็นระบบ

บรรณานุกรม

- นันทนา ชุตินวงศ์. (2533). **รอยพระพุทธรบาท ในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพมหานคร :สำนักพิมพ์เมืองโบราณ
- พระภิกษุ ธีรจิตโต (สงฺครี). (2553). การศึกษาเปรียบเทียบความเชื่อในพิธีกรรมเกี่ยวกับการแต่งงานของกลุ่มชาติพันธุ์อาข่ากับชาวพุทธล้านนา. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระยาสุรินทรลือชัย (จันท์ ตุงคสวัสดิ) ผู้แปล. (2487). **จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร**. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. (2511). **อธิบายเรื่องพระบาท**. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2545). **ศิลปะอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- สินชัย กระบวนแสง. (2522). รอยพระพุทธรบาทสมัยสุโขทัย. **วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร**. 3 (1) : 132-157.
- โสภณ จาเลิศ. (2560). การวิเคราะห์ความเชื่อและการบูชาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรบาทของชาวพุทธล้านนา. **ดุขฎิณีพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุขฎิณีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- อำพล คมขำ. (2548). “แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรบาทในงานจิตรกรรมฝาผนังกับงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย”. **สารนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร.